

О.В. Переломова,
кандидат філологічних наук, доцент
(Сумський державний педагогічний університет м. А.С.Макаренка)

КОНЦЕПТ САМОТНОСТІ ЯК ІНТЕРТЕКСТЕМА ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКОЇ ПАРАДИГМИ ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ ПАВЛА ТИЧИНИ

У статті подано аналіз інтертекстуальної взаємодії поетичних текстів П. Тичини в читацькому сприйнятті через концепт самотності, який кваліфікується нами як інтертекстема індивідуально-авторської парадигми.

Категоризація людського досвіду, у тому числі й емоційного, одержана в ході пізнавальної діяльності, знаходить своє вираження в мовних формах і пов'язана з когнітивною діяльністю людини. До оперативних одиниць пам'яті, якими послуговується когнітивна лінгвістика, крім фреймів і гештальтів, належать також і концепти. Формування концептів відбувається в результаті взаємодії чуттєвого сприйняття, формування уявлень, мовомислительних процесів.

Сам процес пізнання, з точки зору когнітивної лінгвістики, – це процес породження і трансформації концептів. Найважливіші концепти кодуються в мові. Концепт є калькою з латинської *conceptus* "поняття". Планом вираження концепту є сукупність мовних засобів (лексичних, фразеологічних, пареміологічних та ін.) [1: 27].

Щодо художнього тексту, то В. Кухаренко вважає, що "є твори без сюжету, без теми, яку можна легко виокремити, але творів без концепту немає. Втілення соціальної, моральної, естетичної ідеї – концепту – художніми засобами лежить в основі творчого процесу. Тому обов'язкову наявність концепту – концептуальність художнього тексту – можна вважати його основною категорією" [2: 75].

Концепт – це конденсат втілення авторського задуму, згорнутий зміст художнього тексту. Саме концепт презентує смисловий бік тексту, який інтерпретується реципієнтом. Сформульована ідея твору і є його концептом.

Як же концепт стає інтертекстевою парадигмою художніх текстів?

У нашому розумінні інтертекстевою може бути мовна одиниця або певним чином організована сукупність мовних одиниць, яка в різних текстах виявляє ознаки певного концепту, тим самим створюючи поліфонію звучання художніх текстів, які вступають у діалогічні стосунки між собою як у межах авторської парадигми, так і поза її межами. Читач може виявити в різних творах одного автора повторювані елементи, які є особливо вагомими в розкритті його світобачення. Ці повторювані елементи (інтертекстеми) виявляють концептуальне ставлення автора до дійсності й притаманні авторові мовні знаки вираження цього ставлення.

Мета нашого дослідження – розкрити через концепт "самотність" особливості інтертекстуальності в парадигматиці філософсько-психологічних малюнків художніх текстів П. Тичини.

Інтертекстуальність можна розглядати з двох позицій – читацької (як метод прочитання) й авторської (як принциповий художній прийом).

Виділення концепту самотності в поетичних творах П. Тичини і кваліфікування його як інтертекстеми індивідуально-авторської парадигми – це (в нашому випадку) читацька (дослідницька) позиція, установка на більш глибоке розуміння, проникнення у свідомість, концептуальну систему автора, яка гармонізує з концептуальною системою читача (дослідника).

З позицій філософського розуміння людина здатна як до самотності, так і до комунікації.

З'ясуємо лексичне значення лексеми "самотність". СУМ фіксує це значення як "властивість і стан за значенням "самотній", як усвідомлення такого стану". Що ж до лексичної одиниці "самотній" (самітний, самітен, самотний), то її значення таке: який залишився, живе і т. ін. наодинці, без нікого (про людину); сам.

Хоч деякі мовознавці ототожнюють поняття (концепт) зі значенням слова, усе ж концепт значно ширший за лексичне значення. Концепти – це посередники між словами та екстралінгвістичною дійсністю. Якщо поняття включає суттєві й необхідні ознаки, то концепт – і несуттєві ознаки. У структурі поняття присутні не всі компоненти, які є в структурі концепту.

В. Маслова зазначає: "Концепт оточений емоційним, оцінним, експресивним ореолом; це той "жмуток" уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, котрий супроводжує слово і поняття, виражене ним" [1: 28]. Отже, концепти – предмет емоцій, симпатій і антипатій. Вони є символами, емблемами, які чітко вказують на текст, що їх породив, ситуацію, знання.

Що ж до концепту самотності у віршах П. Тичини, то він, базуючись на нейтральному лексичному значенні, набуває в художніх текстах значного експресивного забарвлення. І це не просто констатація автором і усвідомлення ліричним героєм стану самотності, а яскраве зображення в різних формах мовного вираження всіх відтінків переживання цього стану.

Літературознавець Ю. Ємець-Доброносова в передмові до книг – літературного проекту "Текст + контекст", яка вийшла під назвою "Відлуння самотності: Кнут Гамсуна та контекст українського модернізму", зауважує: "Говорячи про феномен відлуння переживання самотності в текстах, не маємо на увазі просте соціальне вилучення із загалу або відлучення від Єдиного, а скоріше – тривання самоусвідомлення своєї персональної приреченості та феноменальну присутність, відповідальність за неї" [3: 17].

Тому ми говоримо про розширення значення поняття (концепту) самотності у віршах П. Тичини, наповнення його емоційним змістом, який часто в контексті стає домінуючим, асоціаціями, опосередкованими конкретними екстралінгвістичними чинниками, аксіологічною конотацією.

Самотність призводить до страждання, втрати власної цілісності, гармонійного світовідчуття. Особистість у стані самотності відчуває потребу, необхідність внутрішньої комунікації, і лише потім вона потребує виходу у світ інших людей. Автокомунікація – це внутрішній діалог людини з самим собою, спілкування "Его" і "Alter Ego" особи [4: 318].

Діалогом (автокомунікацією) автора з самим собою Н. Фатєєва пояснює інтертекстуальність індивідуально-авторської парадигматики [5: 237].

У поетичних творах раннього Тичини, що увійшли до збірки "Сонячні кларнети", крізь захоплення і радість приналежності до світу природи, віталістичне відчуття молодості, кохання проривається екзистенційний смуток самотності, трагічності світовідчуття, вгадування його кінечності, мовно оформлений у текстах поетичних творів. Так, наприклад, у вірші "Подивилась ясно..." самотність означено двома займенниками, які стоять поряд, "сам я", що підсилюється експресивно забарвленим словосполученням "в чорному акорді", яке набуває додаткової виразності за рахунок повтору в першій і другій строфі:

Ліс мовчав у смутку, в чорному акорді.

Заспівали скрипки у моїй душі!

Буду вічно сам я в чорному акорді.

Промені як вії сонячних очей! [6: 18].

Зазначені мовні одиниці формують текстовий концепт вірша. Концепт же репрезентує смисловий бік тексту як макрознака.

У поезії "З кохання плакав я..." ми бачимо той самий мотив самотності, концепт, на якому вибудовується смислова структура тексту вірша. Цей концепт з читачкої позиції сприймається як індивідуально-авторська парадигмальна інтертекстема, що, постає у вигляді субстантивованих прикметників, які несуть у собі аксіологічну емоційність неунікності стану внутрішньої самотності навіть у момент закоханості, бо "я" і "ти" чітко диференціюється і не стає "ми", яке б могло подолати самотність:

Самотня ти, самотній я.

(Весна! – світанок! – вишня!)

Обсипалась душа твоя –

(Вранішня вишня...) [6: 19].

Ця диференціація є вже в першій строфі, де також відсутній займенник "ми", а натомість вжито займенники "нею, мною" з синсемантичною мовною одиницею – сполучником "між", який також виконує диференціюючу функцію, яку посилює емоційно забарвлена лексема "плач" і поетична фігура "мармуровий мур", що на фонетичному рівні створює відчуття непрохідності межі, а отже, невідворотності самотності ("Той плач між нею, мною став – "Мармуровим муром").

Синтагматичний рівень поетичного твору П. Тичини "О любя Інно..." засвідчує вагомість концепту самотності в організації структури тексту для вираження ідейного змісту поезії. Другий рядок вірша ("Я – сам. Вікно. Сніги...") на перший погляд може видатися логічно не пов'язаним з першим і третім, але загальна настроєвість схвилюваності від спогаду про минуле щастя, що викликало гостре відчуття самотності, органічно пов'язує другий рядок і з першим, і з третім, звучить вступним мінорним акордом до всієї поезії. Отже, актуалізація емоційності породжує концепт. Другий рядок вірша складається з трьох коротких речень, два з яких непоширені називні. Вони є ніби відбитком Я-самотності (відчуженість самотнього вікна підсилюється семою холоду, яка присутня в лексичному значенні словесної одиниці "сніги"). Перше речення зазначеного рядка є коротким і безапеляційним твердженням-визнанням самотності (якщо зняти тире, то вийде конструкція – Я є сам (тобто самотній). Але й три крапки в кінці останнього речення другого рядка, і тире в першому відіграють неабияку роль як графічні засоби вираження експресії концепту самотності, який у співвіднесенні з розглянутими двома попередніми віршовими текстами сприймається як інтертекстема, що дає підстави зарахувати і цей вірш до парадигми концептуального простору.

Самотність може виростати з суму і переростати в світлий сон. Звукове оформлення строфи вірша "Я стою на кручі..." з наданням переваги звуковій "с" створює відчуття спокою, світлого смутку, знімає трагічність звучання і переживання самотності:

Припливеш, прилинеш –

Сум росте, мов колос:

З піснею про сонце! –

Сумно, сам я, світлий сон... [6: 20].

У контексті граматичний рівень вираження концепту-інтертекстеми підсилюється фонетичним, що створює відповідний емоційний фон сприйняття.

Поезія цього ж періоду "Квітчастий луг..." (1915 р.) теж про самотність і смуток, але також світлий, хоча й мінорний. Така тональність вірша досягається вживанням колірних епітетів на позначення явищ природи і створення зорових образів (квітчастий луг, дощик золотий), епітета-дісприкметника, на основі якого вибудовується порівняння (повітря – мов прив'язий трунок), непрямого порівняння ранньої осені з цілунком чудовим та сумним. Але вже в другій строфі – "Стою я сам посеред нив чужих" – стан самоти підсилюється вказівкою на відчуження від світу природи. Самотньою (одинокую) є також і верба, хоч вона не така скороминуша в цьому світі, як людина.

Все вітами хитає, наче сумно мовить:
Журба, журба...
Отак роки, отак без краю
На струнах Вічності перебираю
Я, одинокая верба [6: 22].

До того ж вдало використана автором у тексті вірша нестягнена граматична форма прикметника жіночого роду (одинокая) є фольклорним елементом, що надає концепту самотності більшої вагомості звучання і вказує на його архетипні корені.

Звернемося до іншого періоду життя і творчості Павла Тичини. Вірш "До кого говорить?" був написаний у 1925 році, але за часів тоталітаризму ні за життя, ні після смерті поета не був надрукований. Самовідчуження від соціально-позірною "Я", "внутрішня еміграція", у якій перебував "шанований радянський поет" П. Тичина, була вимушеною страшною самотністю стражденної душі, яка шукала виходу в комунікацію і знаходила його в уявному діалозі, але не з тими, хто був поряд, а з тими, хто був поза межею реально досяжного часу і простору. Відчаєм самотності звучить початок вірша: "До кого говорить?" Художній прийом риторичного запитання передає всю експресію розпачу духовної самоти. Цією ж риторичною фігурою і завершується вірш, що поглиблює концептуальність ідеї самотності. Хоча саме слово на позначення поняття протягом вірша жодного разу не згадується, проте ми його "зчитуємо" з кожного рядка, кожного слова, які опосередковано передають поняття самотності. Так, наприклад, рядок "Блок у могилі. Горький мовчить" ми розуміємо як констатацію факту про відсутність суб'єктів для гармонійної комунікації, а це означає визнання абсолютної самотності. Можливого співбесідника поет вбачає в Рабіндранатові Тагору "з далекої Бенгалії", бачить у ньому духовного брата, тому й звертання до нього набуває інтимної конотації – "Рабіндранате-голубе" (повторюється тричі, що підкреслює відчуття автором своєї самотності). Прохання-заклик "прилинь до мене на Вкраїну" ще більше переконує читача в потребі автора висловитися перед рівним собі по духу. Задоволення цієї потреби – єдиний порятунок, бо інакше, стверджує автор: "Я задихаюся, я гину" [7: 250].

Отже, інтертекстема вірша "До кого говорить?" у вигляді концепту самотності виконує апелятивну функцію (модель функцій мови, запропонована Р. Якобсоном у 1960 році) – виступає в ролі звернення, покликаного привернути увагу, незважаючи на те, що автор не розраховував у найближчому майбутньому на реального читача. Як бачимо, авторська концептуальна система "спрацьовує", попри часову відстань і ті зміни, які сталися у свідомості та емоційній домінанті світосприйняття і переживання стану самотності як інтровертної відчуженості.

Узяті нами до розгляду поетичні тексти не мають генетичного зв'язку, тут якраз виявляється функціональний аспект інтертекстуальності, функціонально-стилістичний код, який презентує спосіб художнього мислення автора.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Уч. пособие. – Минск: Тетра Системс, 2005. – 256 с.
2. Кухаренко В.А. Интерпретация текста: Уч. пособие для студ. – М.: Просвещение, 1988. – 192 с.
3. Відлуння самотності: Кнут Гамсун та контекст українського модернізму / Упоряд. Ю. Ємець-Доброносова. – К.: Факт, 2003. – 472 с.
4. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. – К.: ВЦ "Академія", 2004. – 344 с.
5. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К.: Брама, 2004. – 336 с.
6. Тичина Павло. Твори: В 2-х т. – К.: Дніпро, 1976. – Т. 1. – 416 с.
7. Жулинський М.Г. Из забуття – в безсмертя. – К.: Дніпро, 1990. – 447 с.

Матеріал надійшов до редакції 17.09.2007 р.

Переломова Е.В. Концепт одиночества как интертекстема индивидуально-авторской парадигмы поэтических произведений Павла Тычины.

В статье подан анализ интертекстуального взаимодействия поэтических текстов П. Тычины в читательском восприятии через концепт одиночества, квалифицируемый нами как интертекстема индивидуально-авторской парадигмы.

Perelomova O.V. The Concept of Solitude as Intertexteme of Pavlo Tychyna's Poetic Works Individual Author's Paradigm.

The article deals with the analysis of an intertextual interaction of poetic texts by P. Tychyna in the reader's perception through the concept of solitude, which we qualify as an intertexteme of an individual author's paradigm.